

Павло Гайдєнко

СКІЛЬКИ РАЗІВ КИЇВ ГРАБУВАВСЯ У ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД?

DOI: 10.5281/zenodo.6350278

За всієї удаваної самоочевидності очікуваних відповідей на сформульовану в назві статті проблему, доводиться визнати, що відповісти на це питання складно. По-перше, що слід розуміти під Києвом? По суті, потрібно визначитися з тим, що можна вважати містом і наскільки виправдано включати в нього приміські князівські замки, села і монастирі. По-друге, важливо визначитися, що вкладається в поняття грабіж? У цього явища є юридична складова¹, обумовлена нормами Руської Правди, згідно з якою, розграбування, як і потік, розглядалися в якості найбільш суворого виду покарання². Але він може бути наповнений і емоційним змістом, що включає в поняття

¹ Під грабежем могли розуміти як злочин, так і розправу. Примітно, що Візантія не знала такого поняття, як “грабіж”. На відміну від “гатыбы”, крадіжки (таємного заволодіння майном), “грабіж” – був публічним відбиранням майна, що походив від “грабежу-покарання” (И. Ю. Малькова, *Грабеж: вопросы классификации, дифференциации ответственности и индивидуализации наказания*, автореф. дисс. к.ю.н. (Саратов 2009) 11–12; Э. В. Георгиевский, *Система и виды преступлений в уголовном праве Древней Руси* (Москва 2013) 115–116). Таким чином, грабіж не мав, безумовно, негативного значення і за певних умов розглядався в якості свого роду інструменту встановлення справедливості, тобто сприймався в якості позитивного явища.

² ‘Суд Ярославль Володимирич Правда Русьская [Пространная редакция]’ [в:] *Российское законодательство X–XX веков: В 9 т.*, т. 1: *Законодательство Древней Руси*, отв. ред. В. Л. Янин (Москва, Юридическая литература 1984) 64 [ст. 7], 66 [ст. 35], 70 [ст. 83]; *Правда Русская*, т. 2: *Комментарии*, сост. Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров и Б. А. Романов; под ред. Б. Д. Грекова (Москва; Ленинград 1947) 290–296, 368–373, 587–591; А. Н. Федорова, ‘Ретроспективная юридическая ответственность за нарушения по Русской Правде’ [в:] *Памятники российского права: В 35 т.*, т. 1: *Памятники права Древней Руси*, под. общ. ред. Р. Л. Хачатурова (Москва 2013) 257–258, 260–263.

“грабіж” будь-яке насильницьке вилучення майна, що супроводжується загрозою для життя господаря цього майна. Причому, в першому випадку “розграбування” оцінювалося як позитивне явище. У другому ж випадку – це безперечне зло, яке загрожувало життю. Втім, поняття “життя (жизни)” у староруській свідомості також мало колосальний обшир смислів. Крім біологічної та духовної форми, розуміння “життя” включало в себе уявлення про майно, найважливіший чинник і одночасно гарант духовного і фізичного існування³. По-третє, беручи до уваги, що Київ неодноразово переживав зміну влади, дуже важливо з’ясувати, чим похід 1169 р., що пов’язується з ім’ям Андрія Юрійовича, відрізнявся від аналогічних походів, метою яких також було відвоювання київського столу.

Київ, його передмістя, городи, монастирі, міста і князівські резиденції неодноразово ставали об’єктом посягання з боку тих, хто бажав скористатися багатствами величезного, за мірками середньовіччя, міста, і число таких замахів велике.

У 968 р., залишений князем Святославом, Київ зіткнувся з печенізькою загрозою. Однак місто вистояло і витримало блокаду⁴.

У 980 р. на Русі між дітьми Святослава почалася усобиця. До Києва, в якому зачинився Ярополк, приступив Володимир Святославич. Однак

³ Саме так зазначено княже майно в літописанні. За підрахунками В. Колесова, тільки між 1146 та 1169 рр. слово “жизнь” у сенсі “нерухоме майно” зустрічається 14 разів (В. В. Колесов, *Древнерусская цивилизация. Наследие в слове*, Словоуказатель – Н. В. Колесова; отв. ред. О. А. Платонов (Москва 2014) 64). На думку істориків права, у староруських реаліях власність і життя її володаря нерідко зливалися, являючи собою щось ціле (А. Богдановский, *Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого* (Москва 1857) 101; Э. В. Георгиевский, *Система и виды преступлений в уголовном праве Древней Руси*, с. 113). Аналогічне ставлення до “жизні” характерно і для канонічно-правової культури, яка розглядала замах на майно в якості одного з найтяжчих злочинів, що не лише допускала у деяких випадках вчинення самосуду над злодієм (“Суд Ярославль Володимерич Правда Руськая [Пространная редакция]”, с. 124 [ст. 40]; *Правда Русская*, т. 2: *Комментарии...*, с. 387–389), але й позбавляла викритого у крадіжці можливості стати священиком. Так, наприклад, “Вопрошание Кирика”, що покликається на авторитет правил Йоана Постника, цілком переконливо демонструє, що особа, винна у крадіжці, не могла бути висвячена у священний сан (“Вопросы Кирика, Саввы и Ильи, с ответами Нифонта, епископа Новгородского, и других иерархических лиц” [в:] *Русская историческая библиотека*, т. 6: *Памятники канонического права*, ч. 1: *Памятники XI–XV в.* (Санкт-Петербург 1880), стб. 46 [Кирик. 83]; В. В. Мильков, Р. А. Симонов, “Кирик Новгородец: учёный и мыслитель” [в:] *Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты*, вып. VII (Москва 2011) 288; 455 [зноски 153, 154]). Більш того, матеріальні покарання у вигляді розграбування і значних штрафів щодо винних розглядалися в якості найбільш демонстративних і одночасно важких форм суспільної розправи, оскільки прирікали людину на страждання і позбавляли її існування будь-якої надійної матеріальної опори.

⁴ *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)*, т. 2: *Ипатьевская летопись* (Москва, Языки славянской культуры 2001), стб. 53–54.

внаслідок зради боярина Блуда, який вступив у перемовини з Володимиром, Ярополк залишив місто. Зрадник переконав Ярополка про уявний намір киян відкрити Володимирові ворота і видати йому свого князя. Тому Ярополк не став обороняти місто. Як наслідок, Володимир вступив до Києва без бою⁵.

У 1016 (1017) р. в період правління Святополка до Києва приступили новгородські дружини Ярослава. Битва між суперниками розгорнулася на берегах Дніпра. Вступ у місто Ярослава супроводжувався локальною пожежею, що знищила київські церкви⁶.

У 1018 році в Київ вступили союзні війська Болеслава і Святополка. За велінням Болеслава Святополк розмістив у місті “на кормь” свою дружину. Однак незабаром почалося побиття поляків. Як наслідок, король покинув Київ, взявши з собою великий обоз з Анастасом Корсунянином і сестрою Ярослава Мудрого. Вивезені Болеславом багатства були результатом не грабежу, а оплатою за надані військові послуги. На цій же підставі правитель Польщі зайняв Червенські гради⁷. Того ж року, внаслідок нового походу Ярослава, підтриманого варягами, Святополк знову покинув Київ⁸.

У 1019 р. на кордонах Київської землі, на Альгі, знову розігралася нова грандіозна битва між Святополком і Ярославом⁹.

У 1024 р. Мстислав Тмутараканський, що зберігав до того нейтралітет, скориставшись відсутністю в Києві Ярослава, який перебував на той час у Новгороді, спробував зайняти київський стіл, проте не був прийнятий киянами. Розвернувшись, він пішов і зайняв Чернігів¹⁰.

У 1034 р. до Києва підступили печеніги. На полі за містом сталася нова грандіозна битва, в результаті якої Ярославу вдалося розбити печенігів¹¹.

Примітно, що після смерті Ярослава Мудрого, що сталася 1055 р., зміна влади в Києві, яка, ймовірно, супроводжувалася тим, що на престолі в Києві

⁵ ПСРЛ, т. 2, стб. 64–65.

⁶ ПСРЛ, т. 2, стб. 129–130; М. Б. СВЕРДЛОВ, *Латиноязычные источники по истории Древней Руси IX–XIII вв. Германия. “Правда Русская”. История текста. Избранные статьи* (Санкт-Петербург 2017) 72–73, прим. 60–64.

⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 130–131; ТИТМАР МЕРЗБУРГСКИЙ, ‘Хроника’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. ДЖАКСОН, И. Г. КОНОВАЛОВОЙ и А. В. ПОДОСИНОВА, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. НАЗАРЕНКО (Москва 2010) 79–83.

⁸ “и поиде Ярославъ на Стополка. и победи Ярославъ Стополка. и бежа Стополкъ. въ Печенеги” (ПСРЛ, т. 2, стб. 131).

⁹ “Приде Стополкъ с Печенеги в силе тяжьце и Ярославъ собра множество вои. и взииде противу ему на Альго” (ПСРЛ, т. 2, стб. 131–132).

¹⁰ “Ярославъ сущю в Новгороде . приде Мьстиславъ. ис Тьмуторокана. Киеву. и не приша его Кыяне” (ПСРЛ, т. 2, стб. 134–135).

¹¹ “и саша предъ городомъ. а Печенезе приступати начаша. соступишася на месте. идеже есть ныне стая Софья митрополя Роуская. бе бо тогда поле вне града. и бе сеча зла и одва одолевь к вечеру Ярославъ” (ПСРЛ, т. 2, стб. 138–139).

спочатку сів Святослав, а потім прийшов йому на зміну Ізяслав, відбулася мирним шляхом. Ймовірно, це пояснювалося дотриманням братами умов заповіту, складеного батьком¹².

У 1068 р. “Придоша иноплемєнници. на Рускую землю. Половци мнози”. На Альгі відбулася битва, в результаті якої союзні дружини Ярославичів були розбиті¹³. Ізяслав та Всеволод, що пішов з ним, зачинилися в Києві. В умовах навислої над містом і його передмістями загрози кияни зібрали віче, зажадавши від свого князя роздати зброю і продовжити боротьбу з половцями. Очевидно, містян хвилювала доля не Києва, який був добре укріплений і неприступний, а їх володінь, що перебували за міськими стінами. Половці, що перейшли Дніпро, “розсипалися загонами” по київській землі і піддали розграбуванню господарства мешканців стольного граду¹⁴. Втім, розповідь дозволяє зробити висновок, що в умовах, що склалися, від Ізяслава Ярославиича очікували рішучих дій. Однак князь, який боявся власних містян більше, ніж половців, не послухав вимогу віча, викликавши загальне роздратування і тим самим спровокувавши міське повстання, в якому взяли участь як самі кияни, так і “людьє кыевстии”¹⁵, що повтікали з округи у Київ. Судячи з усього, в колі киян вже давно зріло невдоволення князем¹⁶. Під час міського заворушення з волі віча був не тільки звільнений з поруба і “прославлен” на княжому дворі Всеслав Полоцький, але й підданий розграбуванню княжий

¹² Заповіт або “ряд” (у даному випадку передсмертний договір) Ярослава Мудрого, який визначив спадкування столів і регламентував відносини між братами, став свого роду реформою. З одного боку, заповіт встановлював режим родового сюзеренітету або братнього співволодіння. Цей принцип добре вписувався в європейську, франкську, польську, чеську практику успадкування столів. З другого боку, “ряд” закладав основи для виникнення принципу “отчини”. Надалі ця норма була закріплена в рішеннях княжого з’їзду 1097 р. (ПСРЛ, т. 2, стб. 149–150, 230–231; А. В. Назаренко, *Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования)* (Москва, ИВИ РАН 2009) 7–9, 43–46; Л. В. Мининкова, *Князь и дружина Древней Руси: исследование форм общественно-политических отношений раннего русского Средневековья* (Москва; Санкт-Петербург 2018) 133–134).

¹³ ПСРЛ, т. 2, стб. 156–157.

¹⁴ М. С. Грушевский, *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия* (К. 1891) 68–69.

¹⁵ Найвірогідніше, під цими людьми слід розуміти не київських дружинників у властивому розумінні, а широкий пласт різних груп: залишки розбитого київського ополчення і мешканців сіл Київської землі, тобто “маси” міського і сільського населення Київської землі, як про це припустив І. Фроянов (И. Я. Фроянов, *Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть* (Москва 2012) 136, 146).

¹⁶ М. Н. Тихомиров, ‘Крестыанские и городские восстания на Руси XI–XIII вв.’ [в:] М. Н. Тихомиров, *Древняя Русь* (Москва 1975) 100–101; В. В. Мавродин, *Народные восстания в Древней Руси. XI–XIII вв.* (Москва 1961) 61; В. И. Бутанов, *Очерки истории классовой борьбы в России XI–XVIII вв.* (Москва 1986) 17.

двір¹⁷. При цьому, як добре помітив М. Грушевський, про “жодні інші буйства, грабежі літопис не орозповідає”, а “народний рух, як він подається в літопису, має стриманий, послідовний характер”¹⁸.

У 1069 р. в Києві знову змінилася влада. З міста втік Всеслав, а старші Ярославичі, незважаючи на відчайдушні прохання киян зайняти порожній княжий стіл, відмовилися від таких перспектив. Як наслідок, союзні війська Ізяслава та польського короля Болеслава зайняли місто. Однак напередодні в Київ вступив Мстислав Ізяславич, який вчинив над киянами розправу, що завершилася стратою вісімдесяти знатних киян, а також численними осліпленнями і “погубленнями”¹⁹. Поляки були розміщені в київських дворах на “покормъ”, проте вже незабаром почалося побиття Ізяславових союзників, що спонукало Болеслава до якнайшвидшого залишення недружнього Києва. Про жодні пограбування киян ні літописання, ні латиномовні джерела не повідомляють²⁰.

1073 р. Київ знову пережив зміну влади. У місто, залишене Ізяславом, вступили дружини Святослава і Всеволода. Літописання і західноєвропейські джерела не повідомляють про жодні труднощі в житті Києва і погрози на адресу містян. Ізяслав виїхав із міста зі своєю дружиною і величезним багатством, найімовірніше, з княжою казною. Судячи з усього, вивезені Ізяславом скарби розглядалися усіма, хто їх бачив, як власність вигнаного князя, що знайшло своє відображення зокрема в суперечках, що виникли навколо цього обозу в Європі²¹.

¹⁷ “и поставиша и среде двора княжа. и дворъ княжь разыграбиша. бещисленное множество. злата и сребра. и кунами и скарою” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 160–161).

¹⁸ М. С. Грушевский, *Op. cit.*, с. 70.

¹⁹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 163.

²⁰ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 162–163; Галл Аноним, ‘Хроника и деяния польских королей’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко (Москва 2010) 174.

²¹ По суті, обоз з коштовностями, який здивував Генріха IV, був захоплений королем Польщі, що змусило Ізяслава звернутися за допомогою до римського понтифіка (Ламперт Херсфельдский, ‘Анналы’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко (Москва 2010) 119–120; ‘Послания папы Григория VII к польскому князю Болеславу II и киевскому князю Изяславу Ярославичу (1075 г.)’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко (Москва 2010) 111–114; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* (Москва 2002) 534–537; П. П. Толочко, *Дворцовые интриги на Руси* (Санкт-Петербург 2003) 54–66).

Примітно, що зміна влади в Києві в 1079, 1076/77, 1078, 1093 рр. не супроводжувалася якимись потрясіннями для міста.

У 1097 р. “мати міст руських” пережила черговий княжий конфлікт. Осліплення теребовлянського князя Василька призвело до виникнення консолідованої князівської опозиції до Святополка Ізяславича. Дружини Володимира Всеволодовича, а також Олега і Давида Святославичів приступили до Києва. Як тільки союзні сили підійшли до Дніпра, київський князь Святополк вирішив тікати, але був затриманий киянами. Почалися переговори, які велися від імені міста. Сторону Києва представляли “вдова Всеволожа” і митрополит Микола. Характерно, що через своїх послів, одним з яких був візантійський ієрарх, а іншим – княгиня, член княжого роду, кияни не тільки не виступали в якості смиренних прохачів милості, але й, більш того, – дорікали князям за їх наміри почати війну і закликали Володимира Мономаха повчитися у своїх славних предків²². Про жодні претензії і погрози на адресу міста і майно його жителів з боку союзного війська літописання не повідомляє. Понад те, згідно з летописанням, почувши вимоги киян, Володимир Всеволодович розчулено розплакався²³.

У 1113 р. помер Святополк Ізяславич. Згідно звичаю, стіл мав успадкувати Олег Святославич Чернігівський. Однак кияни інакше уявляли своє майбутнє. На вічевих зборах вони виявили бажання бачити своїм князем Володимира Мономаха. Отримавши відмову, містяни розграбували двори тисяцького, “соцких” і “жиды”, єврейський квартал Києва. Нова делегація попередила переяславльського князя, що якщо той не прийме стіл, то наступними, хто буде розграбований, стануть родичі Володимира, бояри і монастирі²⁴. Після таких погроз Володимир прийняв запрошення і урочисто вступив до Києва: “Седе на столе оца своего и дедь swoich”²⁵. Безсумнівно, літописання прикрашає образ князя. Однак якими б не були справжні наміри Володимира, в літописному повідомленні проглядається одна важлива обставина, що погром, який відбувся у місті, був спланованою і добре контрольованою акцією, організованою союзними Володимиру Мономаху київськими міськими верхами. Це були “граблення”, які, з одного боку, були вічевими розправами

²² “о(т)ци ваши. трудомъ великимъ и хоробрѣствомъ. побаряюще по Руськой земли. а ины земли приискаху. а вы хочете погубити Руськую землю” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 237–238).

²³ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 237–238.

²⁴ “Кияни же разьграбиша дворъ Путятинъ. тысячьского. идоша на Жиды. и разграбиша я. и послашася паки Кияне к Володимеру гл(агол)юще. поиди княже Киеву. аще ли не поидеши. то веси яко много зло оудвигнетъся. то ли не Путятинъ дворъ ни соцкихъ. но и Жиды грабити. и паки ти поидуть. на ятровъ твою и на бояры. и на манастыре. и будеши ответъ имель княже. оже ти манастыре разьграбять” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 275–276; В. В. Мавродин, *Op. cit.*, с. 74–75; М. Н. Тихомиров, *Op. cit.*, с. 136–139; В. И. Буганов, *Op. cit.*, с. 26–27).

²⁵ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 276.

над колишніми кривдниками²⁶. З другого боку, організовані грабежі виступали ефективним інструментом знищення можливих суперників Володимира і уявлялися зручним способом тиску на переяславльського князя, чия кандидатура була так бажана для значної частини містян²⁷.

У 1125 і 1133 рр. передача влади відбулася мирно. У першому випадку новий князь Мстислав Володимирович був у Києві, а в другому – Ярополк мирно увійшов у місто.

Однак у 1135 р. Київ двічі пережив вторгнення у свої передмістя. Спочатку князь Всеволод Ольгович з братами і половцями підійшов до Києва, займаючись грабежами і побиттям людей. Їх похід був акцією у відповідь, відплатою за вторгнення, вчинене в чернігівські землі київським князем. Самому ж місту та Ярополку, що закритися в ньому, похід не загрожував²⁸. Наприкінці року конфлікт вибухнув із новою силою. Добре підготовлені дружини Всеволода підійшли до Києва, проти яких з міста виступили “вои кыевстии”. Через 8 днів протистояння Ярополк пішов на поступки Всеволоду²⁹. Києву ніщо не загрожувало.

У 1139 р. помер Ярополк і в місто мирно увійшов його брат В’ячеслав. Однак уже наступного, 1140-го, року Всеволод Ольгович, який до цього часу вже володів Вишгородом, “Изрядивъ полкы. и пришелъ ста оу города. в Копыреве конци. и нача зажигати двory иже соуть предъ городомъ. в Копыреве кончи”. Прагнучи виманити київського князя для битви, суперники В’ячеслава підпалили будівлі біля Копирева кінця, проте домоглися лише того, що до них був висланий митрополит³⁰. У результаті князі домовилися, що після того як Всеволод повернеться до Вишгорода, В’ячеслав залишить Київ і повернеться до Турова. Тільки після цього Всеволод знову міг вийти з Вишгорода і зайняти київський стіл³¹. Так і сталося. Місто не постраждало.

Неспокійним для Києва виявився 1146 р. Зміна влади і вокняження Ігоря надали киянам довгоочікувану можливість розправитися зі своїми кривдниками: тиунами і мечниками князя Всеволода, пограбувавши їх

²⁶ Про вічеві судові розправи див.: П. В. Лукин, ‘Вечевые расправы в домонгольской Руси’ [в:] *Восточная Европа в древности и средневековье: политические институты и верховная власть: XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пацуто, Москва, 16–18 апреля 2007 г.: материалы конференции*, [редкол.: Е. А. Мельникова (отв. ред.) и др.] (Москва 2007) 141–147; С. Б. Чебаненко, ‘Основные черты вечевого правосудия в Древней Руси’ (2013) 2 *Rossica Antiqua* 64–104.

²⁷ П. И. Гайдено, ‘Место русской церковной иерархии в событиях киевского восстания 1113 г.’ (2011) 1 *Кишо* 34–36; П. И. Гайдено, В. Г. Филиппов, ‘Несколько замечаний о интересах церкви в восстании 1113 г.’ (2011) 2 *Вестник Екатеринбургской духовной семинарии* 173–184.

²⁸ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 296.

²⁹ *Ibid.*, стб. 297.

³⁰ *Ibid.*, стб. 302–303.

³¹ С. Э. Цветков, *Древняя Русь. Эпоха междоусобиц. 1054–1212* (Москва 2009) 237–241.

майно³². У розумінні містян це було законне пограбування, дозволене вічевим судом. Але Ігор не допустив розправи над людьми покійного князя, чим викликав на свою адресу гнів містян. Порушивши хресне цілування, кияни закликали із Переяслава на князювання Ізяслава Мстиславича, який не поспішав присягати Ігорю. До Києва Ізяслав приступив з великим числом союзників, насамперед з чорними клобуками. Біля стін Києва вибухнула битва, в якій війська Ігоря були розбиті. Вступ Ізяслава в Київ ознаменувався розправою містян і княжих людей над його суперниками і прихильниками Ігоря. Однак, на цей раз сталося щось нове, чого не було раніше. Розграбуванню піддалися не тільки села, будинки і двори дружинників Всеволода та Ігоря, а й родові монастирі Всеволода³³. Будівлі і майно княжих ктиторських монастирів вважалися власністю князів³⁴. При цьому церковне майно перебувало і під захистом церковних норм³⁵. Утім, тут доводиться зауважити, що для Русі і її правлячих еліт чинне у Візантії право, зокрема у сфері канонічних відносин, судячи з усього, сприймалося не як обов'язкова юридична норма, а як зразок у контексті звичаєвого права Русі. Тим не менше, виходило так, що становище ктиторських церков мало подвійну недоторканність: вони одночасно перебували і під княжим, і під канонічним захистом³⁶. При цьому монастирі та їхні церкви користувалися правом притулку, а також правом екс-

³² ПСРЛ, т. 2, стб. 321–322.

³³ *Ibid.*, стб. 328.

³⁴ Б. Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье* (Москва 2007) 43–53.

³⁵ ‘Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных [Синодальный извод]’ [в:] *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, сост. Я. Н. Щапов, отв ред. Л. В. Черепнин (Москва 1976) 23 [ст. 9]; Э. В. Георгиевский, *Уголовно-правовая юрисдикция Русской Православной Церкви* (Иркутск 2007) 133–137; Ю. В. Оспенников, ‘Княжеские церковные уставы’ [в:] *Памятники российского права. В 35 т.*, т. 1: *Памятники права Древней Руси*, под. общ. ред. Р. Л. Хачатурова (Москва 2013) 466.

³⁶ Примітно, що частина списків Статуту Володимира нічого не говорить про відповідальність за “церковную татьбу”. Наприклад, вона не оговорюється в Архангельському, Археографічному, архівному izvодах. Ймовірно, зазначена обставина пояснюється тим, що тривалий час крадіжки у ктиторському храмі могли оцінюватися як злочин не проти церкви, а проти княжого чи боярського майна. У цьому плані примітним видається один з сюжетів Печерського патерика про Святого преп. Григорія Чудотворця. Згідно історії цього подвижника, Григорій прийшов у монастир до преп. Теодосія. Через деякий час він зіткнувся з бідною. Одного разу вночі в обитель прийшли злодії “злые люди”, щоб забрати все майно Григорія. Однак за молитвами святого його кривдники заснули, а через кілька днів були відпущені з обительі. Примітно, що незабаром “властитель города” зловив винуватців злочину, що не відбувся, і покарав їх. Дізнавшись про це, Григорій заплатив за злодіїв викуп і звільнив їх. У цій історії цікаво те, що за спробу вчинити крадіжку в монастирі, у ченців, винні були піддані не церковному, а князівському чи міському суду, якщо припустити, що під безіменним “правителем города” міг розумітися не тільки князь, але й тисяцький або якась особа, що стояла на чолі міського управління Києва (‘Киево-Печерский Патерик’ [в:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 4: *XII век*, под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко (Санкт-Петербург 2004) 406, 407).

територіальності³⁷. Ця обставина проявилася під час захоплення Києва Ізяславом. Зазнавши поразки і не зумівши вийти з-під стін Києва, один із союзників Ігоря, Святослав, спробував знайти захист у митрополії, в монастирі св. Ірини: “Всеволодичь Стослав Всеволодичь вбеже в Киевъ къ стей Орини в манастырь. и тоу и яша и”³⁸. Тому розграбування Всеволожих монастирів порушило принцип недоторканності наявного у руках церкви майна. Варто зауважити, що свого часу, за п’ятдесят років до цього, Олега Святославича звинувачували в тому, що наведені ним під Чернігів половці розграбували місцеві монастирі і “погубили” багато “християн”³⁹. Настільки ж жорстко Печерський патерик засудив князя Святополка Ізяславича за те, що той вивіз із Печерського монастиря сіль⁴⁰. Однак в історії розграбування Всеволожих монастирів немає ні слова осуду події, що само по собі показово, особливо на тлі того, що церква в особі ігуменів, чорноризців і священників урочисто вітала Ізяслава: “и разграбиша . Кыяне. съ Изяславомъ дружины Игоревы. и Всеволоже. и села и скоты. взяша имения много. в домехъ и в манастырехъ”⁴¹. Однак, потрібно зауважити, що те, що сталося пограбування монастирів на основі княжого і вічового рішення, було першим у своєму роді, створивши неприємний прецедент, що руйнував чинний до цього порядок. Можна лише здогадуватися, що спонукало князя і містян на такі дії⁴². Тим часом наслідки події виявилися драматичними для обителів, ігумени яких аж до падін-

³⁷ Про практику притулку в церкві див. детальніше: С. Я. Гаген, *Византийское правосознание IV–XV вв.*, отв. ред. И. П. Медведев (Москва 2012) 197–200; П. И. Гайденок, Т. Ю. Фомина, ‘О правовом положении церковной собственности в домонгольской Руси (историко-правовые этюды)’ (2011) 4 *Клио* 40–41.

³⁸ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 327.

³⁹ *Ibid.*, стб. 216–217.

⁴⁰ ‘Киево-Печерский Патерик’, с. 430–433.

⁴¹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 327–328.

⁴² Найвірогідніше, головною причиною, що рухала Ізяславом, була жадібність. Примітно, що під тим же роком Іпатіївський літопис повідомив про подібне ж розграбування Путивля: “Изяславъ же целова к нимъ хр(е)сть и посадника ихъ выведе. оу нихъ посади. и тоу дворъ С(вя)тославль раздели на 4 части. скотьнице бретьянице. и товаръ иже бе немочно двигнути. и въ погребехъ было 90 берковьсковъ медоу. а вина 8 корчагъ. и ц(е)рк(о)вь с(вя)т(а)го Възнесения всю облупиша съсуды серебряныя. и индитьбе и платы слоужебныя. а все шито золотом и каделнице две. и кацьи. и еоуа(н)г(ели)е ковано и книги и колоколы. и не оставиша. ничтоже кн(я)жа. но все разделиша и челяди 700” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 333–334). Примітно, що Ізяслав і цього разу не побоявся викрасти церковні речі, роздавши їх челяді. Все описане нагадує акт приниження і десакарлізації міста. Інше питання: наскільки така десакарлізація була навмисною і продуманою? Цікава ще одна обставина. Здавалося б, вилучення церковного майна Ізяславом могло б бути виправдане подіями хрещення князя Володимира Святославича. Подія, що відбулася в ті дні, відзначена вивезенням з Корсуня храмових святинь, церковного начиння і духовенства (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 101). Однак нічого невідомо про те, щоб Володимир “облупив” херсонські храми. Легенда, навпаки, приписує йому протилежне: побудову в місті нової церкви (*Ibid.*, стб. 97). До того ж вивезені церковні речі надалі були передані Десятинному храму (*Ibid.*, стб. 106). Ізяслав же просто привласнив собі церковні реліквії і використовував їх не для прикраси своїх храмів, а для щедрої винагороди власних слуг.

ня Києва під ударом монголів, більше не висловлювали своєї думки про князівську владу і не були відмічені при київському князівському дворі⁴³.

У 1147 р. Київ виявився охоплений новим заколотом. Вічевий суд киян вирішив розправитися з князем Ігорем, який на той час уже прийняв чернецтво. Примітна особлива рішучість містян, які дозволили собі винести смертний вирок представнику княжого роду, всупереч протестам брата великого князя, Володимира Мстиславича, і митрополита Климента. Кияни навіть не вважали для себе за потрібне узгодити це питання з могутнім Ізяславом Мстиславичем, що само по собі дивно. Правління Ізяслава, здавалося б, стало особливим періодом у житті Києва⁴⁴. Але очевидно, що, на відміну від істориків, кияни “спокійніше” оцінювали велич свого князя, вважаючи себе правочинними вторгтися в княжу юрисдикцію⁴⁵. Прагнучи розправитися з Ігорем, організований натовп захопив спорожнілий ктиторський Теодорівський монастир, а коли князя-ченця відбили у киян, натовп увірвався на подвір’я (міський замок) Мстислава і завершив розпочате – убив Ігоря і піддав його тіло по смертній нарузі⁴⁶. Така рішучість містян, що винесли смертний вирок князю

⁴³ До середини XII ст. ігумени київських монастирів відігравали істотну роль у житті міста. Наприклад, у 1097 р. під час політичної кризи, викликаній звинуваченнями на адресу князя Василька Тербовлянського, вони одними з перших з власної ініціативи прийшли до Святополка Ізяславича і заступилися за арештованого Василька (*ЛСРЛ*, т. 2, стб. 234). У 1128 р. в Києві пройшов ієрейський собор під керівництвом ігумена Андріївського монастиря Григорія. Саме цей впливовий клірик допоміг Мстиславу Володимировичу прийняти найбільш вигідне рішення (*Ibid.*, стб. 291).

⁴⁴ Н. Ф. Котляр, *Удельная раздробленность Руси* (Санкт-Петербург 2016) 187–190.

⁴⁵ Ця обставина особливо дивна. Навіть при тому, що про межі княжих повноважень у сфері цивільного правління в Київській Русі говорити дуже складно, як абсолютно точно це зазначив П. Толочко (П. П. Толочко, *Киев и Новгород в X–XIII вв. Исторические очерки* (К. 2018) 42), право здійснення суду над князем все ж таки було прерогативою самого правлячого роду.

⁴⁶ Посмертна наруга над тілом князя Ігоря значною мірою перетинається з описом по смертної наруги над тілом князя Андрія Боголюбського. Обидва Рюриковичі були вбиті, їх тіла спотворені, оголені і викинуті на наругу натовпові. Вбивства цих князів сталися в різних кінцях Русі, в Києві та у віддаленому від нього на сотні кілометрів Володимирі-на-Клязьмі. Події розділені 28 роками. Ігор, на відміну від Андрія, прийняв чернечу обітницю і відмовився від будь-яких претензій на владу. Андрій, навпаки, твердо обстоював свої права. Різняться місця і обставини розправ. Андрія вбили його власні слуги, а Ігоря – містяни, які прийняли це рішення під час віча. Вбивство Андрія супроводжувалося розграбуванням його замку. Розправа над Ігорем, навпаки, обмежилася смертю самого князя-ченця. Врешті, тіло Андрія було кинуте в сад, в той час як тіло Ігоря залишено на міському майдані. Однак, за великої кількості відмінностей у “дрібних”, але дуже важливих деталях, ці події мають більше спільного, ніж відмінного. Наруга над померлим правителем була звичайною практикою середньовічної Європи. Як показали дослідження М. Бойцова та А. Гуревича, такі акти можна по-різному оцінювати (М. А. Бойцов, ‘Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение’ [в:] *Казус, 2002: Индивидуальное и уникальное в истории*, вып. 4 (Москва 2002) 137–201; А. Я. Гуревич, ‘“Время

і здійснили прийняте вічем рішення, заслуговує певного коментаря. Передовсім, це стосується реакції Ізяслава Мстиславича, який хоча й шкодував про те, що трапилось⁴⁷, але не наважився звинуватити в цьому містян. Ця обставина особливо цікава, якщо взяти до уваги, що здійснена розправа була безпрецедентною. Наприклад, вбивство в 945 р. князя Ігоря жителями Коростеня все ж відбулося за інших обставин і за згодою князя Мала⁴⁸. До того ж, у подальшому, згідно з версією легенди, скоєний злочин мав для древлян дуже сумні наслідки⁴⁹. Досить зауважити, що марними виявилися спроби вчинити у 1096 р. суд над князем Олегом. Ініціатором цього суду виступив Володимир Мономах, який запропонував судити Олега Святославича за участі містян та духовенства. Проте, ідея виявилася відкинutoю і Олегом, і сучасниками⁵⁰. Таким чином, участь незначних осіб у суді над князем навряд чи могла знайти повне розуміння в князівському роді. Однак, отримавши звістку про те, що сталося вбивство (по суті, вчинена страта) Ігоря, Ізяслав Мстиславич не тільки промовчав, але й став на бік міського віча, звинувативши у трагедії самих чернігівських князів⁵¹. Літописець спробував створити враження, що

вывихнулось”: поругание умершего правителя” [в:] *Одиссей. Человек в истории* (Москва 1993) 221–241). Однак, “наруга” не передбачала наруги над тілом монаха. Настільки ж природною для середньовіччя була і наруга над чернечим тілом (див. докладніше про цей феномен: Г. Г. Донской, ‘К вопросу о бытовании в средневековой Руси монашеской практики посмертного “поругания тела”’, (2015) 1 *Вестник Университета Дмитрия Пожарского* 85–96; А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Траектория традиции: Главы из истории династии и церкви на Руси конца XI – начала XIII века* (Москва 2010) 80–137). Однак, по-перше, як правило, про це заповідали самі ченці, чий тіла належало піддати посмертному приниженню, хоча бувало й інакше, як, наприклад, у випадку з якимось недбайливим Печерським ченцем, чий труп хотіли викинути псам (‘Киево-Печерский Патерик’..., с. 365). По-друге, інок все ж таки спершу мав померти власною смертю, а не бути спеціально для цього убитим своїми братами чи якимись іншими добрими християнами. Проте, в історії Ігоря доводиться мати справу з особливою ситуацією. Наприклад, у Києві не відбулося “потокі і розграбування”, Ігоря вбивали на підставі рішення вічевого суду, незважаючи на те, що той був ченцем і перебував у монастирі, що не допускало, за візантійськими нормами, страти злочинця, навіть, якщо йому виносили смертний вирок.⁴⁷ “Ізяславъ же слышавъ то и прослезився. и рек аще быхъ ведаль оже сяко семоу быти. то аче бы ми и далече того блюсти. отслати. а моглъ быхъ Игоря съблюсти” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 354).

⁴⁸ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 42–43.

⁴⁹ *Ibid.*, стб. 43–46.

⁵⁰ “С(вя)тополкъ и Володимеръ посласта к Олгови гл(аголю)ща сице. поиди Киеву ать рядъ учинимъ о Руской земле. предъ еп(и)с(ко)пы игумены и предъ мужи о(те)цъ нашихъ и перед горожаны. да бы оборонили землю Русьскую от поганыхъ . Олегъ же оусприемъсмысль буи. и словеса величава. реч(е) сице. нес(ть) лепо судити еп(и)с(ко)помъ и чернцемъ или смердомъ. и не восхоте ити къ братома своима послушавъ злыхъ советникъ” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 220).

⁵¹ С. Э. Цветков, *Op. cit.*, с. 268–269.

міський натовп був погано керованим, а його дії мали спонтанний характер, обумовлений емоціями, народженими від одного лише вигуку. Такий розвиток ситуації можна було б допустити, якби не одне заперечення: учасники віча – це міська знать і вільне населення, які мали уявлення про межі своїх компетенцій. До того ж під час заворушень у місті не видно того, що, здавалося б, мало супроводжувати заворушення – пограбувань. Таким чином, можна висувати, що за всього старання літописця представити подію у вигляді вчинку, сподвигнутого емоційним рішенням, домогтися цього стародавньому автору тексту не вдалося. Описані події переконливо демонструють протилежне. Міський заколот мав свою логіку, був цілком керованим, а учасники розправи діяли виключно в рамках винесеного на віче вироку. Таким чином, під час заворушень місту нічого не загрозувало.

У 1149 р. Ізяслав зіткнувся зі зрадою з боку союзників і киян, які закликали на Київський стіл його дядька Юрія Долгорукого. У битві під Переяславом війська Ізяслава були розбиті. Війська Юрія підступили до Києва. Містяни відмовилися підтримувати Ізяслава і переконали того поступитися столом своєму дядькові. 27 серпня Ізяслав, його сім'я і митрополит покинули Київ, відійшовши у Володимир Волинський. У той же день Юрій вступив у місто⁵².

Упродовж 1150–1151 рр. Київ кілька разів переходив з рук у руки Ізяслава, В'ячеслава та Юрія. Весь цей час кияни відмовлялися надавати військову підтримку жодному з претендентів на київський стіл, і кожного разу вітали переможця. При цьому жодного разу місто не піддавалося загрозі розграбування або штурму⁵³.

У 1154 р. внаслідок величезного розгрому під Черніговом дружин київського князя Ростислава Мстиславича, який утік у Смоленськ, Київ і його передмістя опинилися під загрозою половецьких розбоїв. Місто відправило до Ізяслава Давидовича Чернігівського свого посла, Канівського єпископа Дем'яна, з проханням зайняти київський стіл. Приймавши їх прохання, Ізяслав Давидович зайняв місто⁵⁴. Проте вже незабаром, у 1155 р., зіткнувшись з домаганнями Юрія Долгорукого, поступився тому престолом за повного схвалення киян⁵⁵. Жодних погромів у місті не відмічено.

1157 р. позначився несподіваною смертю Юрія Долгорукого. Князь помер у Берестові і був похований у монастирі Святого Спаса. Поховання Юрія поза Києвом пояснювалося місцем його смерті (в Берестовому) і грандіозним повстанням, що охопило Київ і київські передмістя⁵⁶. Були розграбовані

⁵² ПСРЛ, т. 2, стб. 366–384; С. Э. Цветков, *Op. cit.*, с. 275–280.

⁵³ ПСРЛ, т. 2, стб. 398–442.

⁵⁴ *Ibid.*, стб. 475–476.

⁵⁵ *Ibid.*, стб. 478.

⁵⁶ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. В 2 т.*, т. 2: *Памятники киевского зодчества X–XIII вв.*, ИА АН СССР; отв. ред. Н. Н. Воронин (Москва; Ленинград 1961) 377–378.

князівські двори в місті і за Дніпром, погрому зазнав будинок його сина, дружина Юрія і її майно були розграбовані⁵⁷. Цілком очевидно, що організаторами та учасниками погрому були самі містяни, що розглядали свої дії в якості законної розправи – “потока и разграбления”. Що ж стосується міста і його жителів, то вони не постраждали і навіть мали свої вигоди від події. На запрошення киян стіл повторно і мирно зайняв Ізяслав Давидович⁵⁸.

Наступні роки аж до 1169 р. зміна влади в Києві не несла жодних втрат для самих киян, які, між тим, виступали чи не вирішальною силою у виборі нового або підтримки колишнього князя.

Події 1169 р. виявилися для Києва драматичними. Не бажаючи подальшого посилення успішного київського князя Мстислава Ізяславича, Андрій Юрійович Боголюбський відрядив проти нього свого сина на чолі величезної військової коаліції. Важливо відзначити, що ініціатором походу і фактично його керівником був Андрій, як про це повідомляє саме літописання⁵⁹. Про розмах походу можна судити не тільки по числу земель і княжих імен, але й по тому, що союзних сил вистачило для того, щоб оточити Київ з усіх боків⁶⁰. Мстислав закритися в столиці і вів оборону “из города”. Попри те, що оборонні споруди виявилися досить міцними, захисники були виснажені. Зіткнувшись зі зрадою берендеїв і торків, а також послухавши благань дружини, Мстислав Ізяславич вирішив прориватися з Києва і, зазнавши великих втрат, залишив місто. 8 березня Київ був узятий союзниками і повністю розграбований: “и грабиша за 2. дни весь град Подолье и Гору. и монастыри. и Софью. и Десятинную Б(огороди)цю и не быс(ть) помилования. никому же ни откудуже ц(е)рквамъ горящимъ . кр(е)стьяномъ оубиваемомъ другимъ вяжемымъ. жены ведоми быша въ пленъ. разлучаеми нужею от мужии своих. младенци рыдаху хряще м(а)терии своихъ. и взяша именья множество. ц(е)ркиви обнажиша иконами и книгами. и ризами и колоколами. изнесоша. все Смоляне и Соуждалци и Черниговци. Олгова дружина. и вся ст(е)ни взата быс(ть) зажьже быс(ть) и манастырь Печерьскыи с(вя)тыя Б(огороди)ца от поганых но Б(ог)ъ м(о)л(и)твами с(вя)тыя Б(огороди)ца съблюде и о таковыя. нужда. и быс(ть) в Киеве на всих ч(е)л(о)в(е)цехъ стенание и туга. и скорбь не оутешимая. и слезы непрестанныя”⁶¹.

Причини такої жорстокості щодо Матері міст Русі не зовсім зрозумілі. Наприклад, розграбування храмів і монастирів можна було б пояснити їх ктиторською юрисдикцією. Однак Софія, головний собор міста Києва і міс-

⁵⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 489.

⁵⁸ Ibid., стб. 490.

⁵⁹ “Посла Андреи. с(ы)на своего. Мстислава. с полкы своими” (ПСРЛ, т. 2, стб. 543).

⁶⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 543–544.

⁶¹ Ibid., стб. 545.

це, в якому відбувалося посадження князів⁶², не була ктиторською церквою. Особливим становищем володіла і Десятинна церква, яка спільно з Софією, до того ж, була княжим некрополем. Втім, не все зрозуміло і з міськими монастирями. Для всіх учасників облоги ті чи ті ктиторські обителі Києва вважалися родовими. Однак літописна звістка не зберегла жодного прикладу того, щоб будь-хто з чернігівських, смоленських чи суздальських князів заступився за свою родову святиню. Беручи до уваги обставини оборони Києва, можна зробити висновок, що кияни не підтримали свого князя. Судячи з усього, їх допомога була мінімальною. У всякому разі, літопис нічого не повідомляє про участь у захисті міста будь-яких київських тисяч. Тому побиття містян і їх захоплення в полон також видаються крайнім заходом. Нарешті, абсолютно зайвим і надмірним рішенням князів-союзників постає підпал стін міста. Як наслідок, створюється оманливе враження, що в усьому, що відбувалося, не було ні практичної логіки, ні священної поваги. Проте все вказує на те, що князі, які брали місто, мали більш важливу мету – знищення високого статусу Києва і пониження Матері міст руських до рівня звичайного міського поселення. Безсумнівно, Стара Русь не мала в повному сенсі цього слова загальної для всіх земель і князівств столиці⁶³. Однак саме цей особливий сакральний і політичний статус дозволяв сучасникам сприймати Київ у якості найважливішого міста Русі, який найбільш повно утілював у собі образи Константинополя та Єрусалима⁶⁴. Таким чином, можна констатувати, що понад двохсотрічна недоторканність Києва і його жителів забезпечувалася усвідомленням цього міста в якості сакрального центру. Взяття Києва, вилучення його святинь і підпал його стін (який, здається, не припускав їх повного знищення, а переслідував, ймовірно, інші цілі) – символічно позбавляло Матір міст руських священного захисту і високого становища.

Втім, далеко не всіма істориками події 1169 р. оцінюються, як “катастрофічні”. Звучать у цьому випадку досить вагомні доводи. Наприклад, висловлюються такі аргументи: 1) Місто не штурмували, а вчинений грабіж “був перший у своєму роді випадок, але аж ніяк не останній”. 2) Подія не мала катастрофічних наслідків, оскільки не простежується археологічно.

⁶² Про порядок інтронізації київських князів див.: К. С. Гвозденко, ‘Церемонія княжескої інтронізації на Русі в домонгольський період’ (2009) 1(35) *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* 17–26.

⁶³ Найдетальніше ця теза обґрунтована у працях О. Назаренка (А. В. Назаренко, *Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования)*, с. 103–113).

⁶⁴ І. Н. Данилевский, *Русские земли глазами современников и потомков (IX–XII вв.)* (Москва 2001) 355–368; І. Н. Данилевский, *Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов* (Москва 2004) 195–223; В. М. Ричка, “Київ – Другий Єрусалим” (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) (К. 2005) 243 с.; Н. І. Солнцев, ‘Формирование сакральной символики русского средневекового города’, (2012) 6 (1) *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского* 180–187.

3) Розповідь має “трафаретність” формулювань, що змушує засумніватися в тому, що описана реальність відповідала дійсності, будучи, найвірогідніше, перебільшенням літописців⁶⁵, що в цілому немов би знаходить своє підтвердження у дуже спокійному записі Новгородського літописання, яке говорить про те, що князь Мстислав покинув Київ за власною волею⁶⁶. Однак така оцінка видається не зовсім справедливою. По-перше, місто було оточене з усіх боків і спроби штурму робилися, змушуючи Мстислава зачинитися в Києві і битися через його стіни. Інша річ, що рішення князя покинути місто було обумовлено не тим, що у нього не вистачало сил, а тим, що його люди були втомленими, а союзники і дружина нарікали, наполягаючи на неодмінному відході зі столиці. Можливо, прояви Мстислав волю, ситуація б прийняла інший перебіг, принаймні для киян. До того ж, беручи до уваги всі обставини події, неймовірно видається новгородська оцінка київських подій, що подає вихід Мстислава, що супроводжувався погонею, а також побиттям і захопленням княжих людей, як “добровільне залишення” князем свого столу. По-друге, жах ситуації полягав у тому, що це було перше розграбування Києва, що створило прецедент. По-третє, “трафаретні формулювання” літописця все ж створили “живу” картину катастрофи. Дійсно, археологія не дає підстав говорити про якісь великі пожежі, знищені стіни та зруйновані храми. Але й літопис не говорить про те саме. Розграбування міста не передбачає обов’язкового знищення його інфраструктури. Безсумнівно, місто продовжило існувати і далі. Однак для самих жителів столиці, які пережили приниження і насильство, вчинені пограбування, поневолення і насильства були справжньою катастрофою.

Водночас, потрібно повністю погодитися з В. Аристовим та І. Данилевським у тому, що похід союзників на Київ відображав не “етнічні” протиріччя Півдня і Сходу Русі, а був відображенням того рівня внутрішніх феодальних проблем і політико-правової культури, які мали місце на Русі в описувані роки. Настільки ж несправедливо списувати розграбування Києва виключно на Андрія Юрійовича. Рішення про грабіж князі та їх дружини прийняли самостійно, без узгодження з Володимирським “самовластцем”. Відповідальність за вчинене лежить на всіх безпосередніх учасниках походу, про що говорить і сам літописець.

Подальша доля Києва виявилася драматичною. У наступні сімдесят років, що передували монгольській навалі, влада в Києві змінювалася, щонайменше, 35 разів. До стін міста не раз підходили князі, погрожуючи Києву і

⁶⁵ В. Ю. Аристов, И. Н. Данилевский, ‘Андрей Боголюбский “Первый великоросс”’ [в:] *Русско-Украинский исторический разговорник. Опыт общей истории*, ред.-сост. А. Голубовский, Н. Соколов (Москва 2017) 48.

⁶⁶ *ПСРЛ*, т. 3: *Новгородская летопись старшего и младшего изводов* (Москва, Языки славянской культуры, 2000) 220–221.

суперникам новими розореннями. Так, наприклад, сталося вже в 1170 р. при вступі у місто дружин і союзників Мстислава Ізяславича “с силою многою”. Це недовге правління відзначилося тим, що частина його дружини, так звані “поганини. и диции с вои. много зла творяху”⁶⁷. Не менш промовистим є один із записів 1172 р., що повідомляє про те, як відбуваються безкарні розорення київських сіл⁶⁸. У 1173 р. двічі влада в місті змінювалася в результаті нічного захоплення князів їх суперниками. Ще більш динамічним виявився 1174 р., коли в землі Києва вступали князі, ведучи з собою війська із Суздаля та Волині⁶⁹. Аналогічно розвивалися події і в наступні роки. Створюється враження, що упродовж усіх семи десятиліть, що відділяли взяття Києва дружинами Андрія від падіння міста під ударами Батия, дружини Смоленських, Галицьких, Волинських, Чернігівських князів і їх степових союзників ледь не гуляли по володіннях стольного граду. Вельми показово, що в ці десятиліття, що поредували монгольському вторгненню, кияни не тільки не вибирали князів, як це було раніше, але й взагалі не втручалися в княжі суперечки за місто, надаючи міжкнязівському протистоянню відкриті ворота. Правда, потрібно визнати, що упродовж усіх цих семи десятиліть у місті не відбулося великих погромів, окрім подій 1203 р., коли Київ опинився в руках Рюрика Ростиславича, що розграбував Поділ і все верхнє місто, включаючи митрополію, церкви та монастирі⁷⁰. Якщо, резюмуючи падіння Києва під ударами суздальців у 1169 р., літописець вважав, що так сталося “по грехам”, то щодо Рюрика вердикт виявився іншим: “сотворися велико зло в Русстеи земли. якоже зла не было от крещенья”⁷¹. Ця суперечність, що виникає, видається, має своє пояснення і воно лежать не в соціально-політичних симпатіях книжників.

Якщо в 1169 р. Київ був узятий внаслідок чесної облоги, в якій кожна зі сторін задалегідь визначила свою позицію і ставлення до князів, то розграбування Києва в 1203 р. відбулося за інших обставин. Так, повідомляючи про взяття Києва Рюриком, літопис нічого не говорить про штурм, оборону чи опір. Судячи з усього, князь Інгвар Ярославич, який тоді сидів у Києві, і його дружина покинули місто. Все це дозволяє говорити про те, що Рюрик увійшов у місто, що не чинило йому опору, містяни просто здалися. Однак, це не врятувало ні Київ, ні його мешканців. Тому жорстокість Рюрика не результат втручання інфернальних сил, а особистий вибір князя – “зло”. Водночас, причина жорстокості Рюрика має своє пояснення. Його гнів був звернений проти тих, хто роком раніше, коли Рюрик був князем київським,

⁶⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 548–549.

⁶⁸ *Ibid.*, стб. 556.

⁶⁹ *Ibid.*, стб. 575–577.

⁷⁰ ПСРЛ, т. 1: *Лаврентьевская летопись* (Москва, Языки славянской культуры 2001), стб. 418.

⁷¹ *Ibid.*, стб. 418.

відкрив ворота Роману Мстиславичу, давньому супернику Рюрика. Саме Поділ у 1202 р. впустив у місто Романа і його війська⁷². Як наслідок, саме з Подолу Рюрик почав покарання міста.

Так чи інакше, але причини порівняно “спокійної” зміни влади (крім 1203 р.) між 1169–1240 рр., потрібно шукати не в розсудливості князів, що боролися за київський престол, а в низці інших, більш суттєвих причин. До того ж передмістя Києва протягом усього цього часу залишалися беззахисними перед половцями та княжими дружинами, що виступали з ними.

Колишні “пограбування” у своїй більшості ставали результатом вічевих судів або княжого рішення, які, як правило, направлялися не проти міста в цілому, а проти політичних опонентів. Такий стан речей призводив не до знищення привласненого добра, а до його перерозподілу всередині самої ж міської громади. До того ж у місті було що грабувати. У нових же умовах, переживши повне розорення, збіднівши, позбувшись повноцінного захисту, київське самоврядування і вічевий інститут, цілком вірогідно, виявилися у стані кризи⁷³. А місто, хоч і вижило, але вже не розглядалося князями як повноправний учасник політичних і династичних процесів. Кияни більше не були силою, здатною виступати посередниками в міжкнязівських суперечках. Те саме можна сказати і про київське духовенство, позбавлене зв’язку з княжим престолом через постійні зміни правителів. З певною часткою сумніву можна оцінювати і наявність зв’язку київських княжих монастирів зі своїми ктиторами. Здається, після 1169 р. князі більше не брали повноцінної участі в житті чернечих громад, заснованих їх батьками й дідами. Цілком очевидна й відсутність звісток про пограбування дворів дружинників і бояр. Навряд, щоб це вказувало на спокійне протікання життя всередині міських стін. Найвірогідніше, ситуація була протилежною. Ймовірно, пояснення такої “законослухняності” і “поваги до чужого добра” слід шукати в тому, що дружинники і бояри з приходом своїх князів більше не затримувалися в місті і не прагнули в ньому осісти. Не помітно й того, щоб кияни відчували будь-які симпатії на користь якогось князя. Практично всі зміни влади тепер зумовлювалися або княжими інтересами, відстоювання яких відбувалося через демонстрацію військової сили, або ж бажанням киян уникнути штурму. Як наслідок, ні в очах князів, ні в свідомості киян Київ більше не володів тим

⁷² ПСРЛ, т. 1., стб. 417.

⁷³ Тут з жалем доводиться відмітити, що інститут київського віча залишається одним із найменш досліджених в історії Київської Русі. Така ситуація видається дивною і навіть прикрою, особливо на фоні того, як цей інститут вивчений щодо Новгород та Галича (М. А. Несин, ‘Галицкое вече при Ярославе Осмомысле’, (2010) 1 *Русин* 79–96; М. А. Несин, ‘Галицкое вече в 1229–1234 гг.’, (2011) 2 *Русин* 50–73; М. А. Несин, ‘Галицкое вече и Даниил Галицкий в 1205–1229 гг.’, (2011) 2 *Русин* 5–26; П. В. Лукин, *Новгородское вече* (Москва 2014) 608 с. та інш.).

моральним і духовним впливом, які могли б хоч якось вплинути на ситуацію в цілому і змінити долю міста.

Таким чином, можна зробити висновок, що за весь домонгольський період Київ, як “столичне” місто, тільки двічі піддавався розграбуванню. Завдана йому у 1169 р. союзними військами суздальців, смоленців і чернігівців шкода мала для нього самого, його обцинних і владних інституцій, катастрофічні наслідки. Головною з них стала втрата Києвом ореолу політичного центру⁷⁴. Це не означає, що місто було знищене, його стіл утратив старійшинство, а духовне життя припинилося. Всі ці риси, властиві центру, в цілому, збереглися. Однак виник прецедент розграбування Матері міст Русі, були зруйновані (сильно постраждали) його інститути, а престиж його столу, якщо й не був повністю втрачений, то точно зазнав істотних втрат, особливо у сфері сакральних смислів. Похід військ Андрія і сама демонстративна політика Володимирського князя щодо Києва показали, що старійшинство в княжому роді зовсім не обов’язково має бути пов’язане з Матір’ю міст Русі. Як наслідок, Київ зводиться фактично до рівня одного з умовних символів старійшинства, яким можна було розпоряджатися без побоювання для ресурсів своєї влади. Віднині від князя не вимагалось перебування в Києві, стало достатнім володіння ним. Наслідки змін, що відбулися, виявилися незворотними.

⁷⁴ В. Ключевський оцінював подію дуже емоційно: “Розграбування Києва своїми було різким проявом його занепаду, як земського та культурного осердя” (В. О. Ключевский, *Русская история. В 5 т.*, т. 1: *Полный курс лекций*, ч. 1–2, вступ. ст. А. Ф. Смирнова, сост. коммент., указ. А. М. Кузнецова (Москва 2001) 326–327). Однак, беручи до уваги, що Київ і в дальші епохи буде важливим елементом політичної боротьби у Східній Європі, оцінка видатного російського історика видається надто категоричною (див. детальніше: Ю. В. Денисов, *Борьба за наследство Киевской Руси: Краков, Вильнюс, Москва* (Москва 2011) 384 с.).